

Fraseologismes en textos en català del segle XVI

Joaquim Martí Mestre
Universitat de València

Resum: En aquest article es reuneixen i s'estudien diverses unitats fràsiques procedents de la *Història de València* de Beuter i d'altres textos del segle XVI. Estudiem els fraseologismes no registrats en el DCVB o que presenten diferències formals o semàntiques respecte aquest diccionari històric. Es demostra que algunes unitats fràsiques que a primera vista podrien semblar envellides, en realitat continuen vigents en alguns territoris de la llengua, de vegades amb petits canvis formals. Igualment, es prova que no sempre que hi ha equivalència o semblança formal d'una unitat fràsica catalana amb el castellà es pot considerar un castellanisme del català. En aquests casos, per evitar les afirmacions gratuïtes, cal un estudi diacrònic i comparatiu detallat de cada unitat. Així mateix, es comprova la importància de l'aragonès a l'hora d'explicar algunes locucions compartides pel català i el castellà.

Paraules clau: Fraseologia. Diacronia. Diccionaris històrics. Estudi comparatiu.

Abstract: In this paper different phraseological unities from Beuter's *Història de València* and other texts from the 16th century are collected and examined. We study fixed expressions that have not been included in the DCVB or that have differences in its form or meaning with regard to this historical dictionary. We prove that some fixed expressions, that initially could seem no longer used, are in fact still being used in some places, sometimes with some formal changes. Also, this article shows that even if a phraseological unity has the same appearance in Catalan and Spanish language, not always can be understood as a Castilianism of the Catalan language. In these cases, historical and comparative study of each fixed expression should be done in order to avoid inconsistent affirmations. Besides, the importance of the Aragonese language is verified when it comes to explain some expressions shared by Catalan and Spanish languages.

Keywords: Phraseology. Diachrony. Historical dictionaries. Comparative study.

1. Introducció

En aquest treball ens proposem reunir i estudiar algunes unitats fràsiques procedents de la *Primera part de la Història de València* de Pere Antoni Beuter i d'altres textos valencians, o relacionats amb les terres valencianes, del segle XVI.

Prenem les unitats fràsiques de textos literaris, historiogràfics, religiosos i epistolars; i no de reculls específics. Com diuen CONCA i GUIA (1996, 26), “la documentació proverbial continguda en repertoris i col·leccions de refranys no respon, sovint, a un ús oral previ o coetani, car mantes vegades els proverbis hi són buidats d'altres repertoris anteriors, acríticament, sense constància de llur vigència oral ni, si més no, de llur presència documental en textos literaris”. El fet d'arreplegar els fraseologismes intertextualitzats en textos, i no en repertoris, com diuen CONCA i GUIA (id.), “els fa més vius”, ja que, en principi, permeten una millor aproximació a l'ús real de la llengua.

També CALATAYUD i LUNA (1995: 221-222) s'expressen en uns termes similars quan diuen que “la lexicografia ha d'anar integrant els materials lèxics procedents del buidatge de discursos orals i escrits, on els girs estereotipats, les locucions, els modismes, les expressions sancionades, constitueixen un equipatge més que considerable”.

No cal insistir gaire en la importància de la diacronia en l'estudi de les unitats fràsiques. Fins i tot en relació amb la fraseologia actual, la perspectiva històrica resulta enriquidora. Sovint és necessària per conèixer l'origen de la unitat fràsica o la seua motivació, així com les possibles variants que haja pogut mostrar al llarg de la història. No oblidem que moltes unitats fràsiques que es troben en textos antics mantenen la vigència en l'actualitat, de vegades amb variacions. D'altra banda, la història dels fraseologismes d'una llengua va estretament lligada a la història cultural del poble de la qual forma part.

Dins de la fraseologia, en català comptem amb treballs valuosos fets des d'una perspectiva diacrònica especialment en el camp de la paremiologia, com el de CONCA i GUIA (1996), que estudien els primers reculls de proverbis catalans, des dels orígens fins al segle XVI, i el de CONCA (1994), que va dedicar un extens i detallat capítol de la seua tesi doctoral a la història de la paremiologia catalana fins al segle XVI, on a més dels repertoris de refranys i proverbis, s'ocupa també de les obres de temàtica diferent (obres didacticomorals i de regiment, tractats de sanitat) que incorporen proverbis i apotegmes intertextualitzats. Destacaríem, així mateix, la magna obra de Farnés (PCC), no limitada únicament a la paremiologia, car també recull nombroses locucions i fórmules, i la presència molt important que tenen els fraseologismes, sovint acompanyats de documentació antiga, en el DCVB.¹

En aquesta ocasió vam pensar en una recopilació fraseològica a partir d'obres del segle XVI. Les obres que hem seleccionat, literàries i no literàries, en vers i en prosa, tenen en comú la presència relativament important d'unitats fràsiques i el seu origen valencià, o molt relacionat amb el País Valencià. Tinguem en compte que aquest dialecte, i especialment durant el període de l'Edat Moderna, ha conegut una menor aportació que altres en determinades obres lexicogràfiques importants com el DCVB, com han fet notar filòlegs de la talla de Colón i Soberanas (1986: 214).

Els textos del segle XVI sobre els quals basem aquest treball són:

B = GUERAU DE MONTMAJOR, G. Breu descripció dels mestres que anaren a besar les mans a Sa Majestat del rei don Felip al Real de la ciutat de València a 8 de febrer any 1586, ed. a cura de FURIÓ, A. València, Universitat de València, 1999.

BS = Les estil·lades y amoroses lletres trameses per Berthomeu Sirlot a la sua senyora, y per ella a ell. In: ROMEU I FIGUERAS, J. **Lectura de textos medievals i renaixentistes**. València, IUFV, 1994, p. 212-230.

¹ Cal comptar també amb els estudis històrics sobre fraseologia d'autors o obres concretes, com els d'EBERENZ (1984), MARTÍ (1997b), BAILE (2007), FUSTER ORTUÑO (2009), MASSIP i GONZÁLEZ (2009), GUIA (2010).

E = **Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens**, ed. a cura d'AHUMADA VALLE, E. d', València, Universitat de València, 2003

FE = TIMONEDA, J. **Flor d'enamorats**, ed. a cura de FUSTER, J. València, 3 i 4, 1994.

HV = BEUTER, P. A. **Primera part de la Història de València**, ed. a cura d'ESCARTÍ, V. J. València, Universitat de València, 1998.

LJ = CONQUES, J. **Libre de Job**, ed. a cura de RIERA I SANS, J. Barcelona, Curial, 1976.

TP = **Teatre profà**, a cura ROMEU I FIGUERAS, J. Barcelona, Barcino, v. II, 1962.

2. Estudiem les unitats fràsiques prenent com a referència el DCVB. Ens centrarem en els fraseologismes no registrats en aquest diccionari i en aquells que hi presenten diferències semàntiques.

2. 1. Ens ocupem en primer lloc d'un fraseologisme usat per Beuter avui envellit, però que connecta amb altres de més coneguts a hores d'ara. Es tracta de la locució verbal *tornar de cap primer*: “essent los romans senyors del món, partiren lo temps per a que pagassen lo tribut les províncies en tres pagues, y per a cascuna paga donaren cinch anys per a col·lectar-la y portar-la a Roma, y axí, en quinze anys rebien tot lo tribut. La primera pagua havia de ser en or [...]. La segona pagua havia de ser en metall [...] La tercera pagua havia de ser en ferro [...]. Passats los quinze anys, *tornaven de cap primer* a les altres tres pagues en altres quinze anys” (HV, 47), amb el sentit de tornar al principi, tornar a començar, a repetir el procés, en aquest cas dels tributs distribuïts en tres pagues.

Aquesta expressió, avui arcaica, es pot trobar en altres textos de l'època i anteriors. En el *Calendari pasqual* (ca 1400) de Francesc Eiximenis es documenta: “Foli 201r, inc. [rúbrica]: «En l'any de MCCCC fo Pascha en la primera casa, e la casa de la A. és Pascha en abril e en la casa de la M. és Pascha en lo mes de març, e axí pots anar tro al cap darrer per orde, car axí se seguirà, e com serà tot passat, *torna de cap primer*, e jamés no ho poràs herrar seguint axí com està» (fi de rúbrica)” (PUIG OLIVER et alii, 2010: 47), on veiem que apareix també l'expressió *al cap darrer*, que fa referència al final. En un exemplar del *Missale vicense* (imprés l'any 1496), aprofitant l'espai en blanc que li oferien els darrers fulls del missal, un usuari anònim del llibre hi va afegir, manuscrites, les misses anomenades de sant Agustí, de repòs, dels Set Goigs i del trentenari de sant Amador. La primera sèrie, la de les misses de sant Agustí, recomanades per a qualsevol tribulació, i especialment per al sufragi de les ànimes del purgatori, la va encapçalar amb una justificació, on es llegeix: “Sant Agustí pregà la Mara de Déu que ella li donàs consell què devia ffer ne dir, per la ànima de son pare e mare arrancà de purgatori; e ella li apareix an somnis, e dix-li: «Ho, Agustí, dix-te que fassas dir V missas de llas ffestivitats [de] Nostra Senyora en nevall neguna; que si una missa se'n lexava, que no·ls digessen areu, se deuen *tornar de cap primer*; e sàpias que per aquestas missas anpetraràs grans gràcias del meu Ffill, per Ell a mi atorgades»”

(ALTÉS I AGUILÓ, 2001, 91), és a dir, que si hom deixava de dir alguna missa d'aquestes cinc, calia tornar al principi, calia tornar a començar el procés. D'altra banda, en unes ordenances municipals barcelonines de 1414-1425 es descriu l'operació que feien els paraires als tiradors per tal d'estirar els draps i conferir-los una longitud i una amplada uniformes. El començament de la peça, una vegada mullada, s'enganxava a "lo stant de *cap primer*", el primer pal de la fila, i el final a "la barra de *cap darrer*", una gran barra mòbil articulada per unes cordes amb el torn, i que, quan l'estiratge era suficient, es fixava al darrer pal de la fila (SOBREQUÉS, 1992, 169), on veiem també la diferència entre el *cap primer*, que indica el principi i el *cap darrer*, el final, en aquest cas en sentit físic.

Recordem que el subst. *cap* té el sentit d'extremitat, en general; part per on comença o acaba una cosa', i que pot referir-se tant a 'la part anterior, per on comença una cosa' com a 'la part final, per on acaba una cosa' (DCVB). Per això, les expressions *cap primer* i *cap darrer* resulten aclaridores per tal de concretar-ne, en cada cas, de quin extrem es tracta. En el DCVB es registra *al cap darrer* 'finalment, com a conclusió', documentat en el periòdic mallorquí *La Roqueta*. Documentem també l'expressió *el cap primer* 'la part anterior, la part de davant o la primera part' des de la llengua medieval: "E volien-li gran mal e havien emprès en lo consolat que, si nós no venguéssem tantost, que li derrocassen les cases. E havien feyt I buçó e una pertxa que li havien ferrat *al cap primer* e anels que havia deçà e delà, on se tinguessen les cordes, ab què derrocassen les cases de N'Atbran e de tot altre que ab ell se volgués tenir" (CICA: Jaume I, Fets, f. 124r, l. 21), "Ara, voleu saber com se féu? Si ací hagués una barra llarga, e al hun cap que hagués 9 quintars de plom, e après VIII, etc., e après hu, si tal barra ere lançada d'una torre molt alta, axí en avall, veus que ans que no serà a sòl se giraria, que-l *cap primer* iria derrer, vet per lo pes major" (CICA: Sant Vicent, Sermons IV, p. 126, l. 24), "Item, és ordonat que cascun drap de llana de qualsevol ley o condició sia, de nombre XVI o de major nombre, haje *al cap primer* a la faixa, ab letres lo nombre de què serà, començant al XVI" (*Libre dels quatre senyals del General de Cathalunya*, Barcelona, Hierònym Margarit, 1634, p. 207), "Item, és ordonat que tot texidor degue teixir bé y leyalment tots draps e scapolons, així *al cap primer com al darrer*, e així los seus propis com d'altres persones" (id., p. 207), en el darrer cas, juntament amb l'extrem oposat, el *cap darrer*.

En occità, on *cap* també pot assenyalar, com en català, tant el començament com el final, com veiem, per exemple, en la loc. *de cap en cap* 'd'un bout à l'autre', aquest substantiu també pot anar acompanyat del quantificador *premier*, per tal de concretar amb més claredat de quin cap es tracta: *el premier cap* 'en tête; tout d'abord' (Levy, 1991, 64), *del premier cap tro en la fi* (RAYNOUARD, 1836, 318).

En relació amb la locució *tornar de cap primer*, que a hores d'ara sembla envellida, es coneix així mateix, amb un sentit similar, *tornar al cap primer*, locució també ben antiga, però que, a diferència de la primera, es manté en ús en alguns indrets, afavorida probablement per una major transparència, tenint en compte que generalment la preposició *a* s'usa per indicar un lloc, una situació o un moment on es torna. Encara que no la registra

el DCVB, sí que figura en el DNV: *tornar a (o al) cap primer* ‘tornar a fer una cosa, generalment per haver resultat malament el primer intent’. Es coneix actualment a diverses comarques valencianes: a Callosa, *tornar al cap primer* ‘tornar al començament, allà on estàvem’ (COLOMINA, 1991, 141); a l’Horta Sud, segons LÓPEZ VERDEJO (2002, 321) *tornar al cap primer* ‘tornar a fer allò que es feia abans i que era generalment negatiu, la qual cosa s’havia deixat de fer durant algun temps’, equivalent al cast. *volver a las andadas*; a l’Olleria, *tornar al cap primer* ‘tornar al començament’: “Ara és ja el moment de *tornar al cap primer*: moltes gràcies a tot lo món per haver vingut, però sobretot (i això és el que volíem explicar) perquè formeu part de l’autoria d’este arxiu, i per l’enorme confiança que ens heu fet cada volta que ens deixàveu el material” (<http://blocs.mesvilaweb.cat/albinyana/2011/12/11/Imatges-per-al-futur/>), és a dir, és el moment de tornar a donar les gràcies, com ho havia fet al principi del discurs.

La documentem ja a principis del segle XV, en els capítols de la confraria de Sant Cristòfol de Gandia (any 1403): “Item, que en portar cascun cors sie servada aytal manera, ço és, que començ hom al primer segons són scrits, e que n prenga hom deu que l porten a la sepultura [...], e que per semblant forma, altra vegada altres deu, e així successivament fins que tots ne sien passats, e après que *tornen al cap primer*” (CUENCA ADAM, 1985, 31-32), és a dir, tornar a començar el procés, seguint l’ordre establert; i continuem trobant-la en textos valencians més recents, dels segles XVIII, XIX i XX: “de tants de saltos y brincos, / torna Esteve *al cap primer*” (*Coloqui de fra Pere de la Mercé*, Biblioteca Valenciana, ms. 319, p. 345), de patir diarrea, “Diego: – Yo no sé com agrair / acsió tan noble y discreta; / però com pot obrar mal / qui té una cara com eixa? / Trinitària: –Ya *tornem al cap primer*?” (J. Ovara, *L’ànima en un fil*, València, 1881, p. 12), temps arrere *Diego* havia tractat de seduir *Trinitària*, i ara aquesta pensa que tracta de tornar a fer-ho, “Entonces els amenaçaren de que buydarien del poble si no s’aplicaven a la faena [...]. Mes aquella amenaça l’olvidà molt pronte el tio Blanch, y engosint-se atra vegà, *tornà al cap primer* en misèria y desdija” (J. Martí Gadea, *Tipos d’espardenya y sabata*, Alacant, 1981, p. 56).

Amb *el cap primer* es coneixen també altres expressions, formades amb altres verbs (*estar, arribar, tornar a ésser*): *estar al cap primer* ‘estar en la posició, en la situació, inicial’: “–En quant creus tu que valoraria el fet de perdre’t de vista? Vols saber la meua opinió? –va fer un cercle amb els dits–. Zero. –Doncs, no me n’aniré. –Doncs, *estem al cap primer* –tornà a agafar-li el canut i li féu una xuclada” (Àngels Moreno, *Secrets inconfessables*, 2004, p. 33, en CIVAL), *arribar de bell nou al cap primer* ‘tornar al lloc del principi’: “A marxa lentíssima anaren comprovant un a un els cotxes i, sempre a indicació de Neus, flanquejaren l’edifici municipal fins a *arribar de bell nou al cap primer*: la façana de l’Ajuntament” (id., 107), i *tornar a ésser al cap primer* ‘trobar-se en la mateixa situació que al principi, tornar-hi’: “Ben aviat *torna a ésser* la Comunitat *al cap primer*. I per poder tirar avant tornen a baixar els religiosos a demanar almoïna a Carcaixén, per Sant Agustí, per les festes de la Mare de Déu, pels dies de Nadal...” (Soleriestruch, *El territori i la comunitat*

d'Aigües-Vives, II, 1957, p. 30, en CIVAL), és a dir, a causa de la manca de diners hagueren de tornar a demanar almoïna.

2. 2. En els casos de concurrència amb el castellà, quan la forma castellana compta amb una major tradició i antiguitat, és bastant probable un manlleu castellà. Així ocorre amb la loc. adv. *a demanar de boca* 'com es desitjava, de forma immillorable'. "Set o vuyt dies abans que partís, arribà la nova de l'or del Pelú que avia aportat a Sivilla, que és molt gran suma, axí lo que pertany a Sa Majestat com lo de particulàs, del qual se servex també y paga'ls-o en jura. Plàsia Nostre Senyor giar-lo aquesta jornada com à fet en les altres; que totems li ven les coses *a demanar de boca*" (E, 186). No figura en el DCVB, com tampoc en el DIEC, en el DNV, en el DLFF ni en el DSFF, probablement perquè es considera un castellanisme, un calc del cast. *a pedir de boca*.² Veïem que apareix en una carta de 1535 d'Estefania de Requesens a la seua mare, però no la tornem a trobar fins la *Rondalla de rondalles* de Lluís Galiana: "Trata a ta filla en cotonets, y voràs com tocant-li la barbata la tindràs dels nasos *a demanar de boca*" (PELLICER, 1986, 196), i en el periòdic satíric *El Mole* (MARTÍ, 2011). En castellà documentem la loc. *a pedir de boca* des de finals del segle XV (a. 1495, Francisco de Madrid, *Égloga*, CORDE), però hi té una presència documental molt més important durant els segles XVI i XVII que en català (CORDE; CEJADOR, 2008, 86; CORREAS, 2000, 840; CANTERA, SEVILLA, 2003, 25). Sense altres testimonis a la vista, la presència primerenca d'aquesta locució en Estefania de Requesens podria entendre's tenint en compte el context castellà que l'envoltava.

Però és evident que, malgrat certs prejudicis, no sempre que una locució presente una codificació semblant en català i en castellà cal pensar en un origen castellà. S'ha de tenir en compte la història de la locució en cada llengua,³ així com dels seus elements components, especialment del mot clau. Fins i tot l'absència de la unitat fràsica en els diccionaris històrics i normatius catalans no sempre serà determinant, car aquest fet podria ser degut a llacunes documentals o a interpretacions apriorístiques errònies.⁴

És el cas de la locució verbal *eixir de caselles* 'enutjar-se, encrespar-se', que documentem en l'epistolari entre Estefania de Requesens i Hipòlita Roís

² Així qualifica expresament aquesta locució CERDÀ (2002-2004, 1167), com un calc lexicosintàctic del castellà.

³ Com diuen CONCA i GUIA (1995, 190), per referència als proverbis, encara que aquesta observació és igualment vàlida per a les locucions, la forma semblant d'un proverbí en diverses llengües romàniques pot ser deguda "a l'existència d'una font originària comuna o al fet que l'encunyació ha estat inicialment produïda en una de les llengües, popularitzada en aquesta i encomanada a les altres". En el segon cas, per tal de dilucidar quina llengua ha estat la de l'encunyació originària, "posseir la documentació més antiga, sobretot si és intertextualitzada, és un element important a tenir-hi en compte".

⁴ CONCA i GUIA (1995, 184) es refereixen al "complex d'inferioritat" de determinats autors catalans que els duu "a creure que proverbis catalans, que tenen una documentació ben primerenca, provenen de traduccions del corpus paremiològic espanyol". Aquesta tendència, segons aquests investigadors, estaria determinada per la pràctica estesa en les lletres castellaness a "traduir i apropiar-se proverbis codificats en altres llengües". Creiem que en aquesta classe d'interpretacions també influïrien els buits documentals existents tradicionalment en català, sobretot per relació a determinades èpoques i a determinats territoris, així com una certa tendència bastant arrelada a veure castellanismes de forma acrítica.

de Liori: “que encare que alguna volta *yxca de caselles*, après tantost se conex” (E, 182). La loc. *eixir de les caselles* es documenta ja l’any 1420 en una carta dels jurats de València: “per temprar e amansir la rigor del governador [...] Ço és, que com lo governador, per sa vellea, a vegades *hix de les caselles*, e ço que huy ha fet, ha fet per impulsíó dels dits advocats e procurador fiscal” (CICA: Epistolari IIa, c. 10, l. 76). Loc. formada sobre *casella* ‘caseta’, ‘subdivisió regular d’un espai destinada a contenir alguna cosa’ (DIEC), ‘cadascun dels departaments quadrangulars en què està dividit un retaule, un banc, un tauler d’escacs, etc.’, accepció documentada en cat. ja al segle XV (DCVB). També documentem, als segles XVIII i XIX, amb un sentit similar, *fer ixir (algú) de ses casetes*, *traure (algú) de les casetes* ‘fer-lo perdre la paciència, fer-lo enutjar’ (MARTÍ, 2011), i *traure (algú) de casetes*: “Ell se figurava [...] que m’havia de *traure de casetes*, y que yo callaria com en missa, sense llevar-me la palla de damunt? Cuch, cuch, que no·m trobes!” (PELLICER, 1986, 195). En ESCRIG (1851), *traure a algú de ses casetes* ‘sacarle de sus casillas o inquietarle, incomodarle, turbar su método de vida, hacerle perder la paciencia’. Aquestes locucions no figuren en els diccionaris normatius ni històrics, com tampoc en diccionaris fraseològics actuals com el DLFF i el DSFF, probablement per una vinculació hipotètica amb el castellà, i, per la mateixa raó, els diccionaris catalans bilingües de fraseologismes tradueixen la loc. cast. *sacar de sus casillas* per locucions catalanes formades sobre bases diferents (BALBASTRE, 1982, 422; ESPUNYES, 2006, 190). Ara bé, en castellà documentem *sacar (a alguien) de sus casillas* en dates posteriors a la primera documentació de la forma corresponent del català. En cast. *sacar a uno de sus casillas* ‘desvanecerle o ponerle en cólera’ (1611) (COVARRUBIAS, 1995, 280), *sacar de sus casillas* “cuando con importunación persuaden a uno que haga lo que no quería, o le hacen perder la paciencia” (1627) (CORREAS, 2000, 1066), *sacarle a uno de sus casillas* ‘instar a alguien para que hable, u diga lo que no tiene gana o precisarle por varios modos a que se enoje o descomponga’ (*Diccionario de autoridades*, 1729, en NTLLE), *sacar a alguien de sus casillas* ‘hacer enfadar a alguien hasta tal punto que pierda la paciencia, salga de sí, y se comporte de forma anormal’ (DDF, 631), que, segons Buitrago (DDF), al·ludiria “a algún juego de mesa con casillas o *escaques*”.⁵ En castellà es documenta des de la segona meitat del segle XVI: “diciendo con ira que mataría y cortaría las cabezas a todos aquellos que no le quisiesen seguir, pues *lo habían sacado de sus casillas*” (Pedro Gutiérrez de Santa Clara, *Quinquenarios o Historia de las guerras civiles del Perú*, 1549-1603, en CORDE); també, a mitjan segle XVI, llegim en castellà *sacar de mis casillas*, per referència al fet de traure algú del seu ambient, del seu ofici, per situar-lo en un altre de diferent, al qual no està acostumat: “y si en lo dicho os he contentado, recibidlo en servicio, y si no perdonadme y sufridlo en paciencia; pues vuestra fue la culpa en *sacarme de mis casillas de pobre*

⁵ En el *Diccionario de autoridades* (1729) *sacarle a uno de sus casillas* figura com una “metàfora tomada del juego del axedrez”; en canvi, en el DRAE (ed. 1791), *sacarle a uno de sus casillas* ‘inquietarle, hacerle perder la paciencia’, format sobre *casillas*, que “en los juegos de tablas reales es lo mismo que casas” (NTLLE). CEJADOR (2008, 141) també relaciona les locucions *sacar de sus casillas* i *salir de sus casillas* amb el joc dels escacs. En canvi, IRIBARREN (2005, 126) creu que més aviat procedirien del joc de les *tablas reales*.

escudero para hacerme gran señor por este rato” (Diego Hermosilla, *Diálogo de los pajes*, 1545, en CORDE).

En l’explicació d’algunes locucions compartides pel castellà i el català cal no oblidar l’element aragonés, no sempre prou tingut en compte, a pesar que sovint ha fet de pont entre ambdues varietats lingüístiques. Aquest podria ser el cas de la locució verbal *dar* (o *pegar*) *cantonada* (a *algú*) ‘deixar-lo plantat’, que documentem en textos valencians dels segles XVI i XVII: “SERAPHINA: –Yo conech una vegada / que Déu m’à feta la costa, / vull, donques, fer a ma posta / per a *dar-li cantonada*” (TP, 37), al pretendent, amb qui no desitja casar-se. En un poema de Llorenç Matheu i Sanç, *pegar cantonada* (a *algú*): “dirà les alnes que vol, / y el diner me entregará. / Diré-li que tot car costa, / fará-li lo compte llarch / del gasto del botiguer, / de la sisa y general. / *Pegaré-li cantonada* / y tindrè una cantitat / per a ajustar la filera / que desigjava ajustar” (ROMEU, 1979, 83), segurament desfer-se d’ella, deixar-la i no veure-la més; el galant vol aprofitar-se de la monja, per tal d’obtenir diners per a la *maixquerada*. El subst. *cantonada*, derivat de *cantó*, que en el DCVB i el DECat (II, 489) es documenta des del segle XV, es troba, de fet, ja al segle XIV: “e que la linyada sia tirada fins a la *cantonada* de péra dels archs a part defora” (CICA: Mostassaf de Mallorca, I, p. 155, l. 1). En el DIEC, *cantonada* ‘en l’encreuament de dues vies, angle format per dues façanes o parets d’un edifici’; en el DNV, *cantonada* ‘cantó’; en el DCVB, *cantonada* ‘angle sortit format per dues parets contigües d’un edifici’. Per tant, qui vol desfer-se d’algú pot aprofitar una *cantonada* per escapolir-se i desaparèixer. D’aquesta idea es formen, per extensió, les locucions *dar* o *pegar cantonada*, aplicades a l’acció de desfer-se d’algú o d’evitar-lo, que no registren els diccionaris normatius i històrics catalans, però que, com veiem, eren conegudes als segles XVI i XVII.

Amb sentits diferents, però també amb el subst. *cantonada*, s’han creat les locucions *anar a cantonades* ‘caminar fent canvis bruscos en la direcció’ i *fer cantonades* ‘esperar-se en el carrer, especialment com a festejador’ (DNV),⁶ ‘dedicar-se a la prostitució’, i en singular, *fer cantonada* ‘prostituir-se’ (DSFF). La loc. *fer cantonades* o *fer una cantonada* ‘rondar el carrer d’una dona per intentar aconseguir-la, per seduir-la, per festejar-la’ es pot usar sense complements: “Com vinga aquell condenat / *fent cantonaes* per así...!” (E. Escalante, *Colección completa de las obras dramáticas*, València, 1894, vol. I, p. 472), “Pués si *fa una cantonà*, / y en alguna habitació / s’obra l’aigua, en lo chapó / n’empoma una llibrellà” (A. Roig, en C. Llombart, *Tipos d’auca*, València, 1878, p. 159), *l’agüelo verd*; o amb complements: *fer cantonades* (o *cantonada*) (a una dona) ‘festejar-la sense entrar a sa casa’: “–Haurà enconrat a Peret. / –Eixe pillo malfatà! / –Ella el vol. / –Ya vos ha dit / qu’en casa no·l vullc. / –A cas / ell entra así? Ni pensar-o; / mes *cantonaes li fa*, / y cuansevol dia... / –Què, què? / –La trau per l’ofisialat” (1876) (F. de P. Huertas, *Un empleo encomanat*, València, Biblioteca Municipal Central, ms. MG 153 (4), p. 11), “No se fiu d’aquell chove / que hui *vos fa cantonà*; / hui és dia de fer

⁶ Igualment, en el DLFF i en el DSFF: *fer cantonades* ‘esperar-se al carrer, especialment com a festejador’, en el DDLC *fer cantonades* ‘estar-se aturat al carrer durant molta estona’, documenta 1890.

buñols, / y vos farà buñolà” (F. Hernández Casajuana, *¡Che, véa a patinar! Falla del carrer de la Mar 1914*, València, p. 4). Igualment, es documenta *fer cantonada* ‘festejar’, no únicament amb subjectes masculins, sinó també femenins: “La que ningú la mirava, / li veuen *fent cantonà*. / I no era en un quantsevol / en el que té relacions. / Era un xic de bona casa” (SEBASTIÀ, 2003, 226), i *pegar una cantonada* ‘festejar’: “Ells solen de bona fe / *pegar una cantonà*, / perquè de certs compromisos / no està lliure·l més honrat, / que l’home [...] / quant troba a una gica guapa / [...], la para, la mira, es riu” (*Costums de la terra. Romans de sego*, s. l., s. a., p. 5). Així mateix, es coneix *cantonada*, en sentit figurat, aplicat al festeig, al galanteig, generalment des del carrer, sense entrar l’home a la casa de la dona i formalitzar les relacions amb els pares d’ella: “–Entra, chica. Asò qu·és? / Y asò tantes *cantonaes*, / que no estic per a mamaes. / –No, mare, qu·és Trebolés. / –Digues-li que pase abant” (*Coloqui nou entre un llaurador y una lechuguina, Trebolés y Catalina*, València, 1857, p. 3), “estaba / ya hasta así... de *cantonaes* / y rellinchos, y esperaba / raere d’eixa morera / pa vore-la cuant pasaba” (R. M. Liern, *Aiguarse la festa*, València, 1864, p. 9), i veg. també MARTÍ (2006). La loc. *fer cantonades* també es pot referir a l’acció d’arrimar-se als cantons, per tal d’ocultar-se i al mateix temps poder aguaitar sense ser vist: “Yo em ria com un chanfutre, / al veure que tots torbats, / arrimant-se a les parets, / entre ells anaben parlant, / discurrint modo o manera / per a entrar sens ser notats. / Enmich lo pont ells se estaben, / no volent pasar abant. / Tot era *fer cantonades* / y aguaytar cab al portal, / aguardant aguera chent / per poder-se entremesclar” (MARTÍ, 1997a, 350),⁷ sentit que, evidentment, manté relació amb el de festejar des del carrer quan encara no s’han formalitzat les relacions, ja que en tots dos casos estan implícites, en major o menor grau, les nocions d’ocultació, de secret, de cautela. Segons Coromines (DECat, II, 489), *cantonada* és “d’ús més restringit i molt més infreqüent a València que en els altres dominis”. Tanmateix, com veiem, la presència de *cantonada* en diverses locucions en valencià prova que hi és un mot també ben conegut i popular.

L’expressió *dar cantonada* també es coneix en castellà. Segons CORREAS (2000, 891), *dar cantonada* ‘irse callando, dejando a otros burlados’, “tómase de dar vuelta tras cantón, o esquina de calle, trasponer y desaparecerse”; segons COVARRUBIAS (1995, 257), *dar a uno cantonada* “es hurtarle el cuerpo, torciendo el camino y dejando la vía recta”. Veg. també CEJADOR (2008, 127), amb més exemples castellans del *Siglo de Oro*. En castellà la loc. *dar cantonada* amb sentit figurat es documenta des de la primera meitat del segle XV: “E non pienses que en el mundo fenbra tan fiel nin constante fallases, sy enamoradiza es, que sy otro con dones e mayores joyas que tú viniese, que non *te diese cantonada*”, i, en sentit invers, de l’home a la dona: “Byen creo que el que non las conosçe quiérelas a prima vista, mas, conosçidas, fuye su compañía, synón el tanto que con ellas su delectación oviere e non más: luego *les da cantonada* e non las querría veer fasta que le torna otro defrenado apetito para las yr ver e fablar”, en *El Corbacho* (1438)

⁷ En ESCRIG (1851): *fer cantonades* ‘dar vistazos o reconocer superficialmente y de bulto alguna cosa desde las esquinas’.

(CORDE),⁸ i, de fet, en els textos castellans entre els segles XV i XX aplegats en les bases de dades CORDE i CorEsp, com també en els diccionaris castellans des del segle XVI (NTLE, NTLLE), *cantonada* es registra bàsicament en aquesta locució,⁹ mentre que en sentit propi, com a sinònim d'*esquina*, el subst. *cantonada* pràcticament no apareix en els diccionaris castellans fins al DRAE de 1780,¹⁰ i aleshores ho fa com un aragonesisme, qualificació que s'ha mantingut en les edicions ulteriors del diccionari acadèmic.¹¹ Com a locució, en canvi, *dar cantonada* no porta cap marca regional ni diacrònica en les diferents edicions del DRAE. Tanmateix, Iribarren (2005: 150) la qualifica d'antiquada, i mantinguda a hores d'ara dialectalment en terres aragoneses: “todavía en vigor en muchos pueblos de Aragón”,¹² mentre que actualment l'expressió equivalent més estesa en castellà seria *dar*

⁸ ALONSO (1986) només registra *cantonada* en la loc. *dar cantonada* ‘dar esquinazo’ d'*El Corbacho*. Segons SOBRINO (1705), *dar cantonada (a algúno)* ‘tromper quelqu'un’, “ceci se dit des filles qui donnent rendez-vous à leurs galands, et ne s'y trouvent point” (NTLLE). Però també es fa servir, des del segle XV, en altres contextos, per referència a l'acció d'evitar o desfer-se d'algú que resulta molest o incòmode (veg. CORDE).

⁹ Dels diccionaris anteriors al DRAE inclosos en el NTLE i en el NTLLE, on *cantonada* es troba des del diccionari de PERCIVAL (1591), només PALET (1604) recull el mot en sentit propi, fora de la locució: *cantonada* ‘coin de maison’. Molts d'aquests diccionaris registren *dar cantonada* en el sentit més pròxim a l'origen etimològic de la locució, d'escapar o fugir aprofitant una cantonada en el carrer; en altres ja té un sentit més general, per ex., en el *Viridarium linguae latinae*, del segle XVII: *dar cantonada* ‘elabi e manibus, eflugere, evadere’, en SALAS (1645) ‘ex oculis, e conspectu sese proripuit, elapsus est’; BLUTEAU (1721) fa referència a la burla de l'acció: *cantonada* ‘engano, zombaria, que se faz ao da rua’, com en TERREROS (1786): ‘burla que se hace a alguno escondiéndose de repente’, en relació amb l'engany i burla que suposa l'acció assenyalada en la locució, com veiem en el *Diccionario de autoridades* (1729): *cantonada* ‘burla que se hace a alguno desapareciéndose al volver una esquina, o escondiéndose de repente quando le tenía a la vista, o iba en su compañía’, que “regularmente se usa con el verbo *dar*”. En el DRAE de 1780, *dar cantonada* ‘burlarse de alguno desapareciendo al volver de una esquina’, i “úsase también en general por lo mismo que dexar a alguno burlado, no haciendo caso de él”, i des de l'edició de 1925, apareix com a sinònima de *dar esquinazo* ‘dejar a uno plantado, abandonarle’. En la documentació, des dels exemples més antics, del segle XV, es documenta la loc. *dar cantonada* amb usos metafòrics.

¹⁰ Amb l'excepció que hem vist en la nota precedent de Palet.

¹¹ De fet, en el CORDE es registra *cantonada* (pl. *cantonadas*) en sentit propi en textos aragonesos, des del segle XVI, ex. «y mas pintar todo el letrado que está por la cima de la capilla y las armas de las *cantonadas*» (*La cofradía de San Julián, de los mesoneros de Zaragoza, encarga al pintor Miguel Reus un retablo...*, any 1563), “es de unas cassas tuyas sitías en la parrochia de Sant Pablo, en la calle dicha de los Gascones, que hazen *cantonadas* a un callizo” (*Capitulaciones matrimoniales entre Rafael Pertús, pintor e Isabel Zatoya*, any 1585), “Item que los quatro pilares que van a las quatro *cantonadas* vayan todos dorados» (*Capitulación entre Martín Escudero, ensamblador y Miguel Abejar, pintor, para policromar una peana...*, any 1596), “Los antiguos acostumbraron para remediar estos casos que suelen acaecer en los tales edificios, en particular en las *cantonadas*” (*Los veintidós libros de los ingenios y máquinas de Juanelo Turriano*, d'autor anònim, que, segons FRAGO i GARCIA-DIEGO [1988], seria aragonés); i en el CorEsp es registra en Lope de Rueda (1510-1565), autor que, com és sabut, tingué unes relacions molt estretes amb València: “Solamente á Vallejo, lacayo, dixé que tomasse su espada y capa, mandándole quedar á essa *cantonada* para que con gran vigilancia y cuidado no seamos de nadie espiados, mandándole que haga la guardia” (*Comedia Eufemia*).

¹² Maria Moliner també considera la loc. *dar cantonada* ‘dar esquinazo’ com un aragonesisme (GONZÁLEZ AGUIAR, 2007, 242).

esquinazo.¹³ Per tant, es podria entendre que en castellà general el mot *cantonada* s'hagués envellit aviat, o fos poc usual, davant el més freqüent *esquina*,¹⁴ i restés bàsicament en la fraseologia, on finalment també ha acabat envellint-se de la llengua general, o també podríem pensar en un manlleu antic de procedència aragonesa, o fins i tot catalana, que no hi arribaria a quallar més que en la locució. En tot cas, si fem cas de les fonts documentals i lexicogràfiques, sembla que com a substantiu, independentment de la locució, aquest mot ha tingut històricament, i encara el té, un major ús en aquestes dues varietats lingüístiques que no en castellà. D'altra banda, pel que fa a la locució *dar (o pegar) cantonada (a algú)* 'deixar-lo plantat', no oblidem que la seua presència documental als segles XVI i XVII es dona en textos valencians, dialecte en el qual, com és sabut, la presència aragonesa és històricament molt important.

2. 3. Altres fraseologismes no registrats en el DCVB.

2. 3. 1. Documentats en la *Història de València* de Beuter.

en estret 'en una situació difícil, perillosa' (HV, 126), amb els verbs *veure's* i *tenir*. En el DCVB figura únicament l'adj. *estret*, en sentit fig. 'perillós, difícil', per referència a una situació o a un cas; *la fi del sac* 'la fi del món' (HV, 73), metàfora que evoca la idea de final, d'acabament; *prendre la mà* 'agafar el relleu, substituir algú en una activitat' (HV, 87). A partir del sentit de *mà* com a òrgan del treball, de l'acció en general, que dona lloc a altres expressions, com *metre mans (a una cosa)* 'aplicar-s'hi, posar-se a una feina, a una activitat', *donar la mà* 'prestar ajut en una activitat', i altres (DCVB); a més, en aquest cas cal comptar amb el fet que es tracta d'una acció,

¹³ Aquesta locució, formada sobre *esquinazo*, derivat d'*esquina*, es registra en les fonts lexicogràfiques i documentals castellanes en dates molt més recents que *dar cantonada*. No figura en el DRAE fins l'edició de 1869: *dar esquinazo* 'burlar alguno al que le sigue por una calle, doblando esquina para huir por otra u ocultarse en ella', i des de l'ed. de 1925 també 'dejar a uno plantado, abandonarle', com a sinònim de *dar cantonada*. I la documentem per primera vegada l'any 1804: *dar esquinazo* (Ramón Campos, *El don de la palabra en orden a las lenguas y al ejercicio del pensamiento*, en CORDE). Segons SATORRE (2005: 1246), "la sustitución, en el uso normal de los hablantes, de «cantonada» por «esquina» debió de ser la causa de la transformación de la locución «dar cantonada» [...] en «dar esquinazo»". Si bé és cert que el substantiu *esquina* afavoriria la loc. *dar esquinazo*, aparentment no hi ha una correlació cronològica entre aquests fenòmens, car no podem oblidar que l'ús d'*esquina* 'àngulo exterior que formen dos superfícies, canto' es documenta en castellà ja al segle XIV, i és habitual en la documentació fins l'actualitat, mentre que *cantonada*, com hem vist, si n'exceptuem la loc. *dar cantonada*, i atenem les dades lexicogràfiques i històriques, no sembla haver estat històricament un substantiu gaire corrent en castellà, i a pesar de tot, la loc. *dar cantonada* hi manté una presència històrica, mentre que els testimonis de *dar esquinazo* són molt més moderns.

¹⁴ Segons Coromines (DCECH, II, 761), *esquina* 'ángulo exterior que forman dos superficies, canto', pres probablement del germànic *SKĪNA 'barrita de madera, metal o hueso', 'tibia', 'espinazo', "por comparación de una esquina con un hueso saliente", es documenta per primera vegada en Díaz de Gámez (1431-1450) en l'accepció 'piedra esquinada que se lanza contra el enemigo', i en l'accepció usual en el *Vocabulario* (1490) d'Alonso Fernández de Palencia. Tanmateix, es troba ja amb aquesta accepció a la primera meitat del segle XIV: "a cada una de las quatro *esquinas* de la mesa tenía un rubí" (*Libro del caballero Cifar*, 1300-1305, CORDE), "Et en cada uara que den vna pulgada al traues. & que mjdan el panno por la *esquina* del" (*Ordenamiento de Alcalá de Henares*, 1348, CORDE).

la d'escriure, que es fa pròpiament amb la mà; *ser pujat a molt* (HV, 43), cf. amb el sentit de 'valer molt': "Interrogat si *pujaven a molt* los dits béns, e dix que no sap, mas no li pensa que *pujàs a molt*" (any 1348, *Diplomatari de la Unió del Regne de València*, 2013, p. 332, en CIVAL); *tenir les mans (en algú)* 'protegir-lo, acollir-lo' (HV, 144).

2. 3. 2. Documentats en altres textos del segle XVI.

a bandera estesa 'intensament, vivament' (LJ, 45), *al sol de la mar oceana* 'a la part de l'oceà, devers l'oceà' (HV, 148), *a mos visatges* 'en la meua opinió, al meu parer' (BS, 214), *anar çaga los pedaços (a algú)* 'anar-li al darrere' (BS, 214), a una dona, volent seduir-la; *caure per molt volar* 'confiar massa en les pròpies forces' (B, 120), *cera de forment* 'excrements' (BS, 227), cast. *cera de trigo*, doc. en Mateo Alemán (CORDE); *coure lo pa (a algú) (ab algú)* 'sentir interès, afecte, interessar-se amb algú' (E, 169), cf. *coure* fig. 'preocupar, interessar' (MARTÍ, 2006); *dar regna llarga al parlar* 'expressar-se per extens' (LJ, 50), *enterbolir l'aigua (a algú)* 'molestar-lo' (E, 170), *estar al pas* 'estar a punt de morir, en les portes de la mort' (E, 165), *fer àsens volar i fer cèrcol quadrat* 'fer coses impossibles' (B, 126), *fer corro de bous (ab algú)* 'divertir-se amb el patiment (d'algú), a les seues expenses' (TP, 94), *fer lo desfressat (a algú)* 'fingir, dissimular, enganyar fent semblar quelcom diferent de com és' (BS, 223), *fer lo gat (a algú)* 'llagotejar-lo, afalagar-lo' (TP, 84), *fer sobres (a algú)* 'violentar-lo, abusar d'ell' (LJ, 62, 84, 86), *haver-se a llevar més matí* 'haver de ser més deixondit, més espavilat' (BS, 224), *massa amistat engendra menyspreu* (FE, 83), cf. *Massa familiaritat (Massa privar) engendra menyspreu*, en fonts medievals (Guia, 2010: 64-65); *memeu, Sibília!* fórmula rutinària de negació, de rebuig (BS, 225), en relació amb l'ús negatiu de *mamau* i *memeu*, sovint amb un matís de menyspreu i burla, mots onomatopeics del crit del gat; *net com un or* (E, 224), *no estar en son* 'no tenir domini de les seues facultats mentals' (E, 165), en el text a causa d'una malaltia, cf. *tornar en son record*, en el *Tirant* (DCVB); *parer en la capa (a algú)* 'semblar-li' (E, 167), *passar els dies més prest que llançadora* 'ser la vida molt breu, passar el temps molt ràpidament' (LJ, 46), *pesat com carro* (B, 119), *pitjor que rossí d'estable* (TP, 37), *posar (algú) a les banyes dels bous* 'posar-lo en situació de perill' (TP, 93), *posar-se (una cosa) en el cap* 'entendre-la, assimilar-la' (E, 161), *prendre (quelcom) ab bona saó* 'prendre-ho en el moment oportú' (E, 167), variant formal antihiàtica de *saó*; *prendre el temps massa llarg* 'tardar massa, demorar-se excessivament' (E, 323), *ser una cera molla* 'assimilar els ensenyaments amb gran facilitat' (E, 213), *tenir ficat (algú) en los fetges* 'estimar-lo molt, estar obsessionat per ell' (BS, 223), *tenir llengua i no mans* 'parlar molt i obrar poc' (TP, 14), *tenir més anys que cabells* (TP, 26), *unflar-se els ulls (a algú) com unes nous* (E, 230).

2. 4. Alguns fraseologismes i variants de fraseologismes no registrats en el DCVB comparteixen el mot clau amb altres que recull aquest diccionari, amb els quals es relacionen formalment i semàntica:

anar clar (ab algú) 'actuar d'una manera clara, sense ambigüitats ni reserves' (E, 167), *anar (a un lloc) d'assento* 'fer-hi una estada llarga, residir-hi durant un temps més o menys llarg', per oposició a *anar-hi per a poc* (E, 167), *estar d'assento (en una casa)* 'residir-hi durant un temps més o menys

llarg' (E, 243), en el DCVB, *tenir degut assento (en un lloc)* 'residir-hi', doc. en els *Consells a un casat* d'Andreu Martí Pineda; *anar xolleta (una criatura)* 'anar sense res que li cobresca el cap' (E, 224), *clamar l'ànima (a algú)* 'doldre's, sentir un gran pesar' (E, 143), *dir flors i violes (d'algú)* 'parlar-ne molt bé, dir-ne coses plaents, favorables' (B, 117), *donar a entendre cistelles per carabasses* 'enganyar, fer creure una cosa molt diferent de la realitat' (BS, 223), *eixir en plaça (una cosa)* 'fer-se pública' (TP, 16), *en totes veres* 'amb tota veritat' (B, 118), *estar ab les orelles altes* 'estar atent escoltant' (LJ, 81), *estar més desitjós (d'algú) que lo meu guaret d'aigua* (BS, 222), *fer contraris (a algú)* 'oposar-se-li, fer-li la contra' (E, 166), *fer creure (o dar a entendre) que va l'aigua riu amunt* 'fer creure coses absurdes' (FE, 70), en el DCVB *fer creure que el riu va per amunt* (Tortosa); *fer-ho tot bo* 'actuar amb imparcialitat, amb la disposició de no crear conflictes o problemes' (E, 224), *girar-se a tots vents* 'ser inconstant, voluble' (E, 167), *no ser ma sabata* 'ser-li molt inferior' (TP, 25), *madurar les costes (a algú)* 'apallissar-lo, inflar-lo a colps' (BS, 226), amb la forma ant. *costa* 'costella'; *més xic que nap* (B, 114), *no ser bo de vi* (E, 135), potser fa referència a una afició excessiva al vi, o al fet que després de beure vi es mostra irritable, cf. *tenir bon vi* 'estar de bon humor després de beure molt de vi', *tenir mal vi* 'estar malhumorat o irritable després de beure molt de vi' (DCVB); *passar de vol* 'passar molt ràpidament' (LJ, 49, 63), *prendre la via* 'anar-se'n' (TP, 25), *pujar la indignació al nas (a algú)* 'venir-li la indignació, indignar-se molt' (LJ, 98), DCVB: *pujar la mosca al nas d'algú* 'sobrevénir-li la irritació, irar-se molt'; *ser (una acció, una obra) aire de trompeta* 'ser inconsistent, superficial, banal' (FE, 74), *ser cert com lo morir* (TP, 17), *ser perdre el lleixiu en voler a qui no us vol* (FE, 95), *tenir lo cervell com un sedàs* (B, 119), referència crítica a la manca d'intel·lecte o de seny d'algú.

Les diferències poden reduir-se a un canvi en el nombre del substantiu: *del cap al peu* (TP, 17), en el DCVB *de cap a peus*; *dar orelles (a algú)* 'escoltar-lo favorablement' (FE, 74), DCVB *donar orella i prestar la orella*; *en males hores* (TP, 9, 28), DCVB *en mala hora* o *en hora mala* 'amb mal auguri'; *partir palleta* 'trencar les relacions amb algú' (BS, 228), DCVB *partir palles*, DNV *partir palletes*; *prim com fideus* (B, 120), DCVB *ésser prim com un fideu*.

Unes altres vegades les diferències afecten bàsicament la selecció del verb: *eixir del foc i donar en les brases* (TP, 106), DCVB *fugir (o sortir) del foc i caure a les brases* 'alliberar-se d'un perill o d'una situació difícil per a caure en una altra de pitjor'; *estar de cua d'ull* (BS, 224), DCVB *mirar de cua d'ull* 'mirar amb les ninetes dels ulls girades a un costat'; *fer ballar l'aigua davant (a algú)* 'esmerar-se a complaure'l, a agradar-li, afalagar-lo' (TP, 15), DCVB *ballar l'aigua davant (a algú)*; *fugint del foc, darà en les brases* (LJ, 64), DCVB *fugir (o sortir) del foc i caure a les brases*; *metre (un home) cama damunt (a una dona)* 'sotmetre-la, dominar-la' (TP, 36), en el DCVB, *voltar la cama a qualcú*, o *posar-li la cama damunt* 'dominar-lo'; *no tenir creu ni malla* 'ser pobre' (TP, 20), DCVB *quedar sense creu ni malla*; *llançar les coses a la mala part* 'prendre les coses malament, reaccionar malament davant d'un fet' (E, 113), DCVB *prendre a bona part (o a mala part) una cosa* 'prendre-la bé

(o malament), en bon sentit (o en mal sentit)'; *posar (algú) a tall d'espasa* 'matar-lo a mort violenta' (HV, 132), DCVB *passar* o *portar a tall d'espasa* id.; *remetre (algú) d'Herodes a Pilat* 'enviar-lo d'un lloc a un altre' (E, 166), DCVB *anar d'Herodes a Pilat*; *tenir (algú) en palmes* 'estar molt obsequiat, molt bé' (E, 103), DCVB *portar* o *dur algú amb palmes*, o *amb palmes d'or*; *tenir les mans (en un afer)* 'prendre-hi part, participar-hi' (E, 98), DCVB *posar-hi les mans* 'prendre part en un treball amb l'actuació personal'; *trametre una figa (a algú)* 'trencar les relacions (amb algú), desentendre-se'n, menysprear-lo' (BS, 228), DCVB *fer la figa a qualcú* 'fer-li aquell gest per burlar-se'n o significar-li menyspreu'; *vendre lo blanc per negre i lo que és negre per blanc* 'enganyar, fer veure les coses al revés o molt diferents d'així com són' (FE, 70), DCVB *fer veure lo blanc negre* o *fer vore lo negre blanc*; *veure de qual peu se dol (algú)* (BS, 223), DCVB *saber de quin peu se dol*, o *de quin peu coixeja*, o *de quin peu salta algú* 'saber quin és el seu caràcter o les seves intencions'.

En altres casos la diferenciació rau en el nombre de components de l'expressió: *anar a menys valer* 'decaure' (HV, 74), DCVB i DIEC *anar* o *venir a menys*, doc. s. XIV; *de cert en cert temps* (HV, 47), formada amb l'indefinit *cert*, correspon a la loc. *de temps en temps* 'de tant en tant, algunes vegades, a intervals', que figura en el DCVB i en el DIEC.

Finalment, la variació pot afectar la preposició, com en *prendre (algú) sobre fe i seguretat* 'prendre'l sota garantia, donant-li promesa de seguretat' (HV, 126), DCVB *prendre algú a nostra fe o sots nostra fe*; *tocar (algú) al viu* 'afectar-lo, ferir-lo pregonament' (E, 167), DCVB i DNV *tocar (algú) en el viu* 'ferir-lo en allò que té de més sensible'; *ab espai* 'sense presses, amb calma' (E, 85), DCVB *a espai, d'espai*; *vaja-se'n per al diable* (TP, 37), DCVB *anar* (o *anar-se'n*) *al diable*; *pesats com plom* (B, 119), DCVB *pesat com a plom*; *trobar sabata per a son peu* (BS, 228), DCVB *trobar sabata de son peu* (o *a son peu*). O l'ús o l'absència d'article: *no tenir creu* 'no tenir res, ser pobre' (TP, 9), DCVB *no tenir una creu*; *escampar veu* (E, 152), DCVB *escampar-se la veu* 'estendre's la notícia o fama'; *parar orella* (E, 131), DCVB *parar l'orella* 'disposar les orelles per a escoltar amb atenció'.

2. 5. Per últim, citem alguns fraseologismes registrats en el DCVB però amb significats o matisos semàntics diferents.

a la mescla 'juntament, conjuntament' (HV, 7, 25, 38), i *a la mescla de* 'juntament (amb alguna cosa)' (E, 334), en el DCVB, *a la mescla* 'barrejats, sense classificar', doc. en Pere Miquel Carbonell (1472); *anar de gaidó (a algú)* 'ser-li infidel, trair-lo' (BS, 223), en el DCVB, *de gaidó* i *de gairell* 'obliquament, de costat'; *girar les veles (ab algú)* 'canviar l'actitud (cap a algú)' (E, 151), DCVB, *girar veles* o *plegar veles* 'desistir d'allò que un pretenia'.

fer cap (en totes coses): "Molt desije saber lo que aurà fet dona Beatriu ab la venguda de dona Juana, la qual crec s'aurà bé ab vostra senyoria, encara que tem son poc saber y lo que ella vol *fer cap en totes coses*, nostre Senyor o encamine com ell serà més servir" (E, 130), probablement, 'intervenir, prendre-hi part' o 'manar, exercir-hi autoritat'. En els diccionaris es registra *fer cap*,

però amb sentits diferents. En el DCVB, *fer cap d'un lloc* o *a un lloc* 'habitar-hi, prendre aquell lloc per residència', i *fer cap a un lloc* 'anar hi per passar-hi més o menys temps'; en el DIEC: *fer cap* 'arribar, comparéixer, en un lloc', com en el DNV: *fer cap* 'anar a parar, arribar'. Cf. en relació amb la nostra locució, *fer cap 1* 'presidir, ocupar el lloc presidencial': "LLUC: –Com se fa en les Corts això de dir que u no vol, y atre sí? SENTO FORMAL: –Mira, Lluc; supon que estàs en un saló gran com una iglésia, y tot ple de bancs, a on estan asentats els diputats, y una taula enmitj, per a el que *fa cap*, y els secretaris" (*El Mole*, 1837, vol. 1, p. 309). 2 'manar, exercir autoritat'. "Una agüela de moño estopós [...] era la que *fea cap*, y a la que obedien com esclaves aquelles chiques de esprit malalt y cares adovaes. La nomenaven *el ama*, y hu era a totes pasaes" (*Revista de Castellón*, 1912, n. 17, p. 4), en un prostíbul.

3. Consideracions finals

Després de reunir i estudiar diversos fraseologismes procedents de textos en català del segle XVI, podem extraure algunes conclusions: a) Les obres antigues ens poden proporcionar moltes unitats fràsiques no registrades en els diccionaris històrics, o que presenten variacions en relació amb aquests diccionaris. b) La fraseologia dels textos del segle XVI, i anteriors, sovint presenta continuïtat en els textos d'èpoques posteriors, i fins i tot pot arribar a l'actualitat, de vegades amb variacions. En aquest sentit, la perspectiva diacrònica esdevé bàsica per explicar l'origen i la motivació de moltes unitats fràsiques actuals. c) Cal un estudi diacrònic i comparatiu de les unitats fràsiques catalanes, en el seu context romànic, abans de fer afirmacions sobre hipotètics castellanismes. d) En l'explicació dels fraseologismes catalans, especialment en els compartits amb el castellà, cal no oblidar el paper de l'aragonés.

Bibliografia

ALONSO, M. **Diccionario medieval español**. Salamanca, Universidad Pontificia de Salamanca, 1986.

ALTÉS I AGUILÓ, F. X. (ed.) **Missale vicense. 1496**. Barcelona, IEC, 2001.

BAILE LÓPEZ, E. Estudi paremiològic del *Tirant lo Blanch*. In: LÓPEZ CASTRO, A.; CUESTA TORRE, M. L. (ed.). **Actas del XI Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval**. León, Universidad de León, v. II, p. 277-285, 2007.

BALBASTRE FERRER, J. **Nou recull de modismes i frases fetes català-castellà, castellà-català**. Barcelona, Pòrtic, 1982.

CALATAYUD, J. V.; LUNA, X. Fonts per a l'estudi de la fraseologia catalana. **Caplletra**, n. 18, p. 221-231, 1995.

CANTERA, J.; SEVILLA, J. **Libro de refranes y sentencias de mosén Pedro Vallés**. Madrid, Guillermo Blázquez, 2003.

- CEJADOR, J. **Diccionario fraseológico del Siglo de Oro**. Barcelona, Ediciones del Serbal, 2008.
- CERDÀ, R. Hacia una tipología del préstamo léxico. Relectura actualizada de tres estudios. **Archivo de Filología Aragonesa**, n. 59-60, p. 1153-1174, 2002-2004.
- CICA: TORRUELLA, J. (dir.). **Corpus Informatitzat del Català Antic**. <<http://cica.cat/>>, 2009.
- CIVAL: **Corpus informatitzat del valencià**. València, Acadèmia Valenciana de la Llengua <<http://cival.avl.gva.es/cival/buscador.jsp>>
- COLOMINA, J. **El valencià de la Marina Baixa**. València, Generalitat Valenciana, 1991.
- COLÓN, G.; SOBERANAS, A-J. **Panorama de la lexicografia catalana**. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986.
- CONCA, M. **Teoria i història dels proverbis catalans. Aplicació a l'estudi d'un corpus paremiològic del segle XVI**. Tesi doctoral / Universitat de València, València, 1994.
- CONCA, M.; GUIA, L. D'un complex d'inferioritat proverbial. **Caplletra**, n. 18, p. 177-210, 1995.
- CONCA, M.; GUIA, L. **Els primers reculls de proverbis catalans**. Barcelona, PAM, 1996.
- CORDE: REAL ACADEMIA ESPAÑOLA. **Corpus diacrónico del español**. <<http://www.rae.es>>.
- CorEsp = DAVIES, M. **Corpus del español**. <<http://www.corpusdelespanol.org/>>.
- CORREAS, G. **Vocabulario de refranes y frases proverbiales (1627)**. Madrid, Castalia, 2000.
- COVARRUBIAS, S. **Tesoro de la lengua castellana o española**. Madrid, Castalia, 1995.
- CUENCA ADAM, Á. Dos cofradías medievales: San Cristóbal de Gandía y Santa María de Denia. **Saitabi**, n. 35, p. 23-37, 1985.
- DCVB: ALCOVER, A. M.; MOLL, F. DE B. **Diccionari català-valencià-balear**. Palma de Mallorca, Moll, 10 vol., 1988.
- DDF: BUITRAGO, A. **Diccionario de dichos y frases hechas**. Madrid, Espasa, 2002.
- DDL: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. **Diccionari descriptiu de la llengua catalana**. <<http://dcc.iec.cat/ddlc/scripts/indexA.asp>>.

- DECat: COROMINES, J. **Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana**. Barcelona, Curial, 10 vol., 1988-1991.
- DIEC: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. **Diccionari de la llengua catalana**. Barcelona / Palma / València, Ed. 3 i 4 / Ed. 62 / Ed. Moll / Enciclopèdia Catalana / PAM, 2000.
- DLFF: RASPALL I JUANOLA, J.; MARTÍ I CASTELL, J. **Diccionari de locucions i de frases fetes**. Barcelona, Ed. 62, 1986.
- DNV: ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA. **Diccionari normatiu valencià**. València, Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2016.
- DSFF: ESPINAL, M. T. **Diccionari de sinònims de frases fetes**. Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006.
- EBERENZ, R. Les locucions verbals en la prosa de Ramon Llull. In: **Estudis de Llengua i Literatura Catalanes**, v. IX, 1984, p. 9-41.
- ESCRIG, J. **Diccionario valenciano-castellano**. València, Ferrer de Orga, 1851.
- EscLI: ESCRIG, J.; LLOMBART, C. **Diccionario valenciano-castellano**. València, Pascual Aguilar, 1887.
- ESPUNYES, J. **Dites, locucions i frases fetes**. Barcelona, Proa, 2007.
- FRAGO, J. A; GARCÍA-DIEGO, J. A. **Un autor aragonés para Los veintinún libros de los ingenios y de las máquinas**. Zaragoza, Diputación General de Aragón, 1988.
- FUSTER ORTUÑO, M. À. La traducció de clàssics medievals: locucions verbals i col·locacions en el Curial e Güelfa. In: FALUBA, K.; SZIJJ, I. (ed.). **Actes del Catorzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes**, v. II, Barcelona, PAM, 2009, p. 167-176.
- GONZÁLEZ AGUIAR, M. I. La fraseología regional del español. **Revista de Filología de la Universidad de La Laguna**, n. 25, 2007, p. 235-248.
- GUIA, J. **Ficció i realitat a l'Espill. Una perspectiva fraseològica i documental**. València, PUV, 2010.
- IRIBARREN, J. M. **El porqué de los dichos**. Pamplona, Gobierno de Navarra, 2005.
- LEVY, E. **Petit dictionnaire provençal-français**. Raphèle-lès-Arles, Marcel Petit, 1991.
- LÓPEZ VERDEJO, V. **L'arcaisme en la comarca de l'Horta Nord**. Tesi doctoral / Universitat de València, València, 2002.

- MARTÍ, J. **Literatura de canya i cordell al País Valencià**. València, Denes, 1997a.
- MARTÍ, J. Els fraseologismes en Eduard Escalante. In: CARBÓ, F. et al. (ed.). **Escalante i el teatre del segle XIX**. València / Barcelona, IIFV / PAM, 1997b, p. 165-193.
- MARTÍ, J. **Diccionari històric del valencià col·loquial**. València, PUV, 2006.
- MARTÍ, J. **Diccionari de Josep Bernat i Baldoví (1809-1864) en el seu context històric**. València, Denes, 2011.
- MASSIP, M. A.; GONZÁLEZ, J. A., Unitats fraseològiques a l'obra *Els col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, de Cristòfor Despuig. **eHumanista**, v. 13, p. 127-172, 2009.
- MGad: MARTÍ GADEA, J. **Diccionario valenciano-castellano**. València, José Canales Romà, 1891.
- NTLE: NIETO JIMÉNEZ, L. et al. **Nuevo tesoro lexicográfico del español (s. XIV-1726)**. Madrid, Arco Libros, 11 vol., 2007.
- NTLLE: REAL ACADEMIA ESPAÑOLA. **Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española**. <<http://www.rae.es>>.
- PELLICER, J. E. **La «Rondalla de rondalles» de Lluís Galiana. Estudi lingüístic i edició**. València, IFV, 1986.
- PPC: FARNÉS, S. **Paremiologia catalana comparada**. Barcelona, Columna, 8 vol., 1992-1999.
- PUIG OLIVER, J. de et al. Catàleg dels manuscrits de les obres de Francesc Eiximenis, OFM, conservades en biblioteques públiques. **Arxiu de Textos Catalans Antics**, n. 29, p. 9-880, 2010.
- RAYNOUARD, M. **Lexique roman ou Dictionnaire de la langue des troubadours**. París, Chez Silvestre, vol. 2, 1836.
- ROMEU I FIGUERAS, J. Poesies en català de Llorenç Matheu i Sanç, autor valencià del segle XVII (II). Transcripció i anotació. **Els Marges**, n. 16, p. 65-92, 1979.
- SATORRE GRAU, F. J. La fraseologia en el *Thesaurus* de Pedro de Salas. Las locuciones verbales. In: **Actas del V Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística, II**. Múrcia, SEHL, 2005, p. 1239-1250.
- SEBASTIÀ, V. **Obra completa**, ed. a cura de FRECHINA, J. V. València, Brosquil, vol. 1, 2003.
- SOBREQÜÉS I CALLICÓ, J. **Història de Barcelona: La ciutat consolidada (segles XIV i XV)**. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992.